

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Գ. ՍԱՐՅԱՆ

ԺՅ հարյուրամյակի վերջերին հայ մատենագրության մեջ վերջնականորեն ձևավորվում է գրական մի նոր տեսակ՝ ուղեգրությունը, որի ակունքները, սաղմնային-խանձարուրային ձևերը տեսանելի են դեռևս նախորդ դարերի պատմագրական և ուղեցուցային երկերում: Տեսակի սկզբնավորման ավարտական փուլը արդի տվյալների հիման վրա կապվում է Մարտիրոս Օրգընկացու անվան հետ. նա հեղինակում է ինքնուրույն, առանձին ուղեգրական գործ, որը չի մտնում այլ տեսակների շրջանակները: Այդ ժամանակվանից մինչև ԺԸ դարավերջը (և դրանից հետո) գրվում են բազմաթիվ ու բազմաբնույթ ուղեգրություններ, որոնցից լավագույնները իրենց գրական արժեքով և պատմաճանաչողական նշանակությամբ հարստացնում են հայկական ուղեգրապատումը:

Ներկա մատենագիտությունը նպատակ ունի հնարավորին լափ ամբողջական պատկերացում տալ մեզ հասած հայագիր ուղեգրությունների ձևագրերի, բնագրերի հրատարակությունների, դրանց թարգմանությունների, ինչպես նաև, այս տեսակի գրվածքներին նվիրված գրականության վերաբերյալ: Ըստ այդմ. ամեն մի ուղեգրին (ուղեգրությանը) վերաբերող մատենագիտական հոդվածը բաժանել ենք շոր մասի՝ ա) Ձևագրեր, բ) Հրատարակություններ, գ) Թարգմանություններ, դ) Գրականություն:

Մատենագիտական ցանկն ընդգրկում է.

1. Միայն արձակ ուղեգրությունները. Խաչատուր Թոխաթցու, Թովմա Վանանդեցու, Մինաս գրչի, Հովհաննես քահանայի և այլոց լափածո ուղեգրական երգերը շենք ընդգրկել տեղի սղության պատճառով:

2. Միայն ժԾ—ԺԸ դարերի ուղեգրություններն ու ինքնակենսագրական մի քանի երկերի ուղեգրական դրվագները. նախորդ գաբերում գրված ուղեցույցներն ու այլ տեսակների ներսում գտնվող ուղեգրական հատվածները, ինչպես և նշված դարերին հաջորդող ժամանակներում ստեղծված ուղեգրությունները զանց ենք առել:

3. Միայն ուղեգրական երկերը. ուղեգրությունների հեղինակների միմասի կողմից գրված այլ բնույթի գործերը անտեսել ենք, քանի որ մեր հետաքրքրության առարկան տվյալ դեպքում ուղեգրություններն են:

Հեղինակները ներկայացվում են ժամանակագրական կարգով, հիմք է ընդունվում ուղեգրության շարադրման ժամանակը: Եթե դա անհայտ է, հիմնվում ենք ուղեորության ավարտակետի ստույգ կամ ենթադրյալ թվականի վրա՝ հաշվի առնելով այն պարագան, որ ուղեգրությունը ստեղծվել է կամ այդ թվին, կամ շատ շանցած այդ տարեթվից:

«Ձևագրեր» բաժնում դրել ենք ուղեգրության միայն խորագիրը, իսկ եթե այն ձևագրերում բացակայում է, մեջբերում ենք բնագրի առաջին տողի սկզբնամասը: Այստեղ նշվում են նաև տվյալ ուղեգրական երկը պարունակող ձևագրի համարն ու էջերը (եթև հայտնի են). և այն գրատունը, որտեղ պահվում է այդ ձևագիրը: Այն ձևագրերը, որոնք մենք չենք տեսել, տալիս ենք ըստ տարբեր ձևագրացուցակներում արված նկարագրությունների, որոնց անհրաժեշտ հղումները նշում ենք ձևագրի նկարագրության վերջում:

«Հրատարակություններ» բաժնում նշվում է ուղեգրության ձևագրային կամ հրատարակչի կողմից գրված վերնագիրը, ապա՝ հանդեսը կամ գիրքը, ուր հրատարակված է տվյալ ուղեգրությունը: Այս բաժնում նկատի են առնված ուղեգրական երկերի ինչպես ամբողջական, այնպես էլ հատվածական հրատարակությունները:

Նույնը կարելի է ասել նաև «Թարգմանություններ» բաժնի մասին. այստեղ ամբողջական թարգմանությունների կողքին կգտնեք նաև հատվածական թարգմանություններին վերաբերող հաղորդումներ:

«Գրականություն» բաժնում մեծավ մասամբ հիշված են այն հոդվածներն ու աշխատությունները, որոնք նվիրված են ուղեորությունների հանգամանքների կամ ուղեգրության վերլուծությանը: Կարևոր ենք համարել հիշատակել նաև տեղեկատու գրականության մեջ (հան-

րագիտարան և բառարաններ) առկա տվյալները: Այս բաժնում տեղ չեն գտել այլևայլ ուսումնասիրությունում ուղեգիրների կամ ուղեգրությունների վերաբերող փոքրածավալ հատվածները: Այս և նախորդ երկք բաժիններում ղեկավարած ստանձին ղեկավարներ, հանդեսներ, գրքեր, որոնք նկարագրություններ մենք տալիս ենք ոչ թե մեր, այլ ուրիշների տեսածի հիման վրա, նշում ենք՝ սույն ցանկի հերթական թվահամարի վրա դնելով աստղանիշ:

Ինչպես նմանատիպ ցանկացած աշխատանք, այս մատենագիտությունն էլ հավակնություն չունի լիակատար համարվելու, մանավանդ, որ սա, որքան մեզ հայտնի է, իր տեսակի մեջ մեզանում առաջին փորձն է՝ կազմելու մեկ գրական տեսակին պատկանող գրվածքների մատենագիտություն:

Օգտվելով առիթից, մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում բանասիրության դոկտոր Ա. Մադոյանին մատենագիտությունը կազմելու ընթացքում մեզ ցույց տված աջակցության համար:

1. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ (1496)

ա) Ձեռագրեր

* 1. «Եմ» Մարտիրոս միայն անուամբ եպիսկոպոս Եզրնկացի...» (անխորագիր օրինակ), Փարիզի Ազգային գրատուն, Զ. 65, էջ 162:

* 2. Նույնի արտագրությունը, Վենետիկի մատենադարան, Զ. 232, էջ 221ա—224բ: (Հաս Ք. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Վնտ., 1924, հ. Բ, էջ 509):

3. ՄԱՄ «Այս է պատմութիւն Տրոանկաց երկրին, զոր տեսել է Եզրնկացի Մարտիրոս եպիսկոպոս, զոր տեսի ալօք իմօք և զորպիտութիւն, որ է այսպէս. ՄԱՄ, Զ. 3488, էջ 170բ—180ա:

բ) Հրատարակություններ

1. «Մարտիրոս Եպիսկոպոսի Եզրնկացույ ուղեգրութիւն ի Սպանիա», (հրատարակություն Վենետիկի օրինակից), «Բազմավէպ», 1937, 2—5, էջ 49—60:

2. «Մարտիրոս Եզրնկացու ճանապարհորդական նոթերը» (Երևանի օրինակից հրատարակությունը, ծանոթագրություններն ու առաջաբանը Վ. Հակոբյանի), «Տեղեկագիր», 1957, 6, էջ 97—110:

գ) Թարգմանություններ

* 1. Ֆրանսերեն թարգմանություն՝ Saint-Martin T. A; «Relation d' un voyage fait en Europe et dans l' Ocean Atlantique, á la fin du quinzième siècle, sous le règne de Charles VIII par Martyr, évêque d' Arzendjan, dans la Grande Arménie, écrite par lui même en armenien, et traduite en francais», Journal Asiatique, IX— (1826), 321—324 (ըստ Armenian studies in Western Journals, by V. Nersessian, London, 1975 page 45):

* 2. Պորտուգալերեն թարգմանություն՝ Relacion de un viaje por Europa, con la peregrinacion a Santiago de Galicia, verificado a fines siglo XV, por Martir odispo de Arzenyan. (Թարգմանությունը և ներածական հոդվածը Գայանզոս դե Ռինոյոյի): (ըստ Վ. Հակոբյանի, «Տեղեկագիր», 1957, հ. 6):

3. Իսպաներեն թարգմանություն՝ Esta es la historia del país los franuos, que ha visto el obispo Martiros de Erzinka y escrito acerca de las ciudades que vícon mis ojos, yasifue, Traducción de Vartan Mat'ossian («Արաբս», 1995, 1, էջ 38—44):

4. Աշխարհաբարի վերածում՝ «Այս է պատմությունը Ֆրանկների երկրի, որ տեսել է Եզրնկացի Մարտիրոս եպիսկոպոսը և գրել քաղաքների մասին, որոնք տեսավ իր աչքով և այսպես եղավ» (Թարգմանությունը և առաջաբանը Ա. Մադոյանի, «Արաբս», 1995, 1, էջ 30—37):

5. Նախորդի վերաբարտարակալությունը մամուլի տակ է «Ոսկեփորիկ», 1998, կազմ. Ա. Մադոյանը և Վ. Ներսիսյանը):

դ) Գրականություն

1. ՉՍԶ, հ. 7, էջ 346:

2. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 285:

3. Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հ. Բ, Երևան, 1981, էջ 313—314: *

4. Ք. Պատկանեան, Հայ պատմագիրների երկասիրութեանց ցուցակը («Փորձ», Տիպոս, 1880, 1, էջ 33):

5. Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, կամ յարնշուքիւնք Հայոց և Վենետաց ի ԺԳ և ի ԺԵ—Զ դարու, Վնտ., 1896, էջ 193—197:

6. Ա. Սարյան, Մարտիրոս Եզրնկացու Ուղեգրությունը, «Հանդես Երևանի համալսարանի», 1997, 2, էջ 79—85):

ա) Անոագրեր

1. «Թուխ կասեմ», ՄԱՄ, Զ. 9832, էջ 1ա—18բ:

բ) Հրատարակություններ

1. «Սարգիս Արեղայի «Ուղեգրությունը» (Հրատարակությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Լ. Խաչիկյանի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, 3, էջ 125—148); Այսուհետև՝ ՊԲՀ:

2. Նախորդի վերատպությունը (Լ. Խաչիկյան, Աշխատութիւններ, հ. Ա, Եր., 1995, էջ 291—317):

գ) Թարգմանություններ

1. Աշխարհաբար՝ «Սարգիս Արեղայի Ուղեգրությունը», Թարգմանությունը և առաջաբանը Ա. Մաղոյանի («Արաբս», 1996, 1, էջ 33—39):

2. Իսպաներեն՝ «La cronica de viaje de Sarguis el monje», առաջաբանը Ա. Մաղոյանի, Թարգմանությունը՝ Վ. Մատթեոսյանի («Արաբս», 1997, 2, էջ 40—47):

դ) Գրականություն

1. ՀՄՀ, հ. 10, էջ 215—216:

3. ՓԻՐՁԱԴԱ ՂԱՓԱՆՑԻ (1607)

ա) Անոագրեր

* 1. «Ես մեղաւոր Փիրզատա Ղիզիլպաշէն...» (Օրսֆորդի Բողոյան գրատուն, Զ. 122, էջ 4բ—11բ, 64ա—68ա):

բ) Հրատարակություններ

1. «Ուղեւորութիւն Փիրզատէի Ղափանեցոյ» («Բազմավէպ», 1882, էջ 317—318, հրատարակված է վերոհիշյալ ձեռագրի միայն 4բ—11բ էջերից):

2. Ղ. Ալիշան, Հայ-Վեհետ..., էջ 458—459:

գ) Թարգմանություններ

1. Ֆրանսերեն՝ մի հատված «Բազմավէպ», 1882, էջ 313—14:

2. Աշխարհաբար՝ Փիրզատ «Ուղեգրություն», առաջաբանն ու Թարգմանությունը Ա. Մաղոյանի («Արաբս», 1997, 2, էջ 16—22):

դ) Գրականություն

1. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, 1962, էջ 207:

2. Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 2, Երևան, 1959, էջ 76—78:

4. ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ԲԱՋԵՑԻ (1617) ԵՎ

5. ԱՆՏՈՆ ՆԱԶԱՐՈՍ ԱՊՐԱԿՈՒՆՑԻ (1674)

1. «Այս են վարք Յրայ Ազոստինոս քահանային, լուիցէք», Փարիզի Ազգային գրատուն, Զ. 3 (ըստ Կ. Պատմաճյանի՝ 10), էջ 68ա—79բ:

«Արդ իս Յրայ Անթօնի Նազարոս ազգաւ Հայ...», նույն ձեռագիրը, էջ 80ա—81ա (ըստ

Կ. Հ. Պատմաճեանի, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ազգային մատենադարանին Պարիսի, «Բանասէր», Պարիս, 1899, Ա տարի, գիրք Գ, էջ 258):

բ) Հրատարակություններ

1. «Ազոստինոսի Բաշեցոյ Ըանապարհորդութիւն յԵրուպա» և Անտոն Նազարոսի գործը առանց վերնագրի («Նշխարք մատենագրութեան Հայոց», կազմ. Ք. Պատկանեան, Ս. Պր., 1884, էջ 5—26):

2. «Պատմութիւն Ֆրա Ազոստինոսի» և «Պատմութիւն Ֆրա Անտոնի», (Հրատարակությունը Կ. Բաւմաճյանի, «Բանասեր», Պարիս, Ա տարի, գիրք Գ, 1899, էջ 222—237):

3. Հատվածի Հրատարակություն՝ Մ. Սմբատեան, Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երևան-չալայ եւ շրջակայից նորա, Տփղիս, 1904, էջ 222—225:

գ) Թարգմանություններ

1. Ֆրանսերեն՝ Itineraire du très— ré vé rend frere Augustin Bad(etzi... é crit en kankue armenien: traduit par M. Brosset (Journal Asiatique, 1837, Mars, pp. 209—245 et Mai, pp. 401—421):

2. Աշխարհաբար՝ «Օզոստինոս Բաշեցու ուղեգրությունը» (Թարգմանությունը և առաջաբանը Ա. Մաղոյանի, «Արաբս», 1996, 2, էջ 63—79):

3. Նույնի վերահրատարակությունը՝ «Ոսկեփորիկ», 1998, կազմ. Ա. Մաղոյանը և Վ. Ներսիսյանը (մամուլի տակ):

դ) Գրականություն (Բաշեցի մասին)

1. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ծ, 1962, էջ 233:

2. Ժ. Փատկանեան, Հայ պատմագիրների երկասիրութեանց ցուցակը («Փորձ», 1880, 1; էջ 37):

Գրակառուցում (Ապրակունեցու մասին)

1. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, 1942, էջ 176—177:

2. Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, 19, էջ 979—980:

3. Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հ. Ա, 1973, էջ 99:

6. ՍԻՄԵՈՆ ԼԵՂԱՑԻ (1619—1625)

ա) Ձեռագրեր

1. «Ըս մեղաւոր եւ անարժան, բիր քննարոյ պարտական...» (Լիովի համալսարանի մատենադարան, Ձ. 58 (ըստ Ակիւնյանի՝ 20), էջ 1—395): (Ն. Ակիւնեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Համալսարանի մատենադարանին ի Լիով, «Հանդէս ամսօրեայ», 1937, յունուար-մայիս, էջ 146—148):

բ) Հրատարակւոյուններ

1. «Սիմէոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն» (Առաջարանը, հրատարակւոյունը ե ծանոթագրութիւնները Ն. Ակիւնյանի, «Հանդէս այսօրեայ», 1932, հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 447—483, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 677—690: 1933, հունվար-փետրվար, էջ 115—128, մարտ-հունիս, էջ 334—342, հուլիս-օգոստոս, էջ 479—495, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 595—608, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 701—713: 1934, հունվար-փետրվար, էջ 59—69, մարտ-ապրիլ, էջ 149—168, մայիս-հուլիս, էջ 283—306, օգոստոս-հոկտեմբեր, էջ 465—474, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 547—570: 1935, հունվար-փետրվար, էջ 79—96, մարտ-ապրիլ, էջ 163—175):

2. Նույնի լրացված տարբերակը՝ առանձին գրքով (Սիմէոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն ե Յիշատակարանը, Ուսումնասիրեց ե հրատարակեց հ. Ն. Ակիւնեան, Վիեննա, 1936, 493 էջ, Ուղեգրութիւնը՝ էջ 1—348):

գ) Քարգանդւոյուններ

* 1. Իտալերեն թարգմանութիւն՝ Roncaglia M., Itinerario in Egitto di Simeone, viaggiatore Polacco (1615—1616), «Oriens», v. 15, Leiden, 1962, p. 130—159 (Հստ Գ. Հովհաննիսյանի, շՄՀ, հ. 10, էջ 373):

* 2. Քուրդերեն թարգմանութիւնը Ք. Տեր-Անդրեասյանի):

3. Իրուսերեն թարգմանութիւն՝ Симеон Лехици, Путевые заметки, Перевод с армянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян, М., 1965.

* 4. Անգլերեն թարգմանութիւն (սրա մասին գրել է Վ. Գրիգորյանը՝ Նշելով միայն հրատարակման թիվը՝ 1968, տե՛ս «Հայաստան» օրաթերթ, 1997, հ. 16):

5. Բուլղարերեն թարգմանութիւն՝ Симеон тѳир Лехаци (1608—1620) («Арменски пътеписи за Балканите, 17—19 в., съставителство, перевод от древноарменски и коментар Агоп Орманджиян. Софиа. 1984. ст. 13—42):

6. «Պապի ամառանոցը» (աշխարհաբարի վերածնեց՝ Ա. Մադոյան, «Դպրութիւն», 1993, 28 հոկտեմբեր-3 նոյեմբեր):

7. Նույնի վերատպութիւնը (Ա. Մատոյեան, Խորհուրդ մեծ ե սքանչելի, 1995, 152—154):

8. Աշխարհաբարի վերածում՝ «Հայ միջնադարյան ուղեգիրներ» գիրք Ա., Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, աշխարհաբար թարգմանութիւնը, առաջարանը ե ծանոթագրութիւնները Ա. Մադոյանի, Երևան, 1997:

9. Նախորդ թարգմանութիւնից հատվածներ՝ «Ոսկեփորիկ», 1998, կազմ. Ա. Մադոյանը ե Վ. Ներսիսյանը:

դ) Գրակառուցում

1. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1948, էջ 515—516:

2. շՄՀ, հ. 10, էջ 373:

* 3. Sluszkiewicz E., Relacja Ormianiana polskiego Simeona o podróży na Wschód, «Zjazdy orientalistów polskich, III—IV, Wilno, 1934, str. 59—60. (ըստ Բ. Բարսեղյանի, Լեհահայության մշակութային կյանքի ու գրականությունը, Երևան, 1992, էջ 428):

4. Հ. Փյուրտյան, «Սիմէոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն ե Յիշատակարանը» (գրախոսութիւն), «Բազմավէպ», 1938, 10—12, էջ 313—316:

5. Կ. Գանիեյլյան, Հայ մեծուարայի գրականության պատմությունից, Երևան, 1961, էջ 62—70:

6. М. О. Дарбинян, Путевые заметки Симеона Леаци (Сборник «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Е., 1961, ст. 229—236):

7. Я. Р. Дашкевич, Армянские колонии на Украине в источниках и литературе 15—19 веков (исторический очерк), Е., 1962, ст. 51—54.

8. М. О. Дарбинян, Симеон Лехацци о странах юго-восточной Европы (Сборник «Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы», под ред. Тверитиновой. М., 1964, ст. 253—261).

9. Ն. Պողոսյան, Հայ գրողներ (Ե—ԺԷ դար), Երուսաղեմ, 1971, էջ 512—514:

10. «Հայ ժողովրդի պատմություն», 5. 4-րդ, Երևան, 1972, էջ 501—502 (հեղինակ Մ. Գարրինյան):

11. А. С. Саакян, «Путевые заметки» Симеона Лехацци (Сборник «Армянская и русская средневековые литературы», Е., 1986, ст. 357—374).

12. Ա. Մադոյան, Սիմոն Լեհացու «Ուղեգրությունը», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1991, 3, էջ 20—28:

13. Բ. Բարսեղյան, Լեհահայության մշակութային կյանքն ու գրականությունը 14—19-րդ դարերում, Երևան, 1992, էջ 264—279:

14. Ա. Մատոյան, Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի (Ներածություն հայ մատենագրության), Երուսաղեմ, 1995, էջ 149—152:

15. Ա. Սարյան, Հայրենական սրբավայրերը ու յիշնադարի ուղեգրություններում (ԺԷ դար), «էջմիածին», 1997, Ը—Թ, էջ 144—147:

7. ԳԱՎԻՔ ԵՎԳՆԿԻԱՅԻ (1651)

ա) Ձեռագրեր

* 1. «ԲՊ. ՌՃ յունիս ամսոյ, պատկեր աուրն ուրբաթ, ես նուաստ...», Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, Ձ. 387, էջ 65ա—66բ: (Ըստ Ն. Տաշեանի, «Մայր ցուցակ...», 5. Ա, գիրք Բ, Վիեննա, 1895, էջ 840—841):

բ) Հրատարակություններ

1. Հ. Տաշեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, 5. Ա, գիրք Բ, էջ 840—841:

գ) Փրականություն

1. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, 5. Բ, 1944, էջ 57:

2. Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, 5. Ա, Եր., 1973, էջ 279:

3. Մկրտիչ եպս. Աղանունի, Միաբանք եւ այցելութի հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 108:

8. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒԹՈՒՆՅԻ (1680)

ա) Ձեռագրեր

1. «Պատմություն երկրին Հապաշտանայ, զոր զնաց ոմն ի վարդապետաց և գրեալ զպատմություն Հապաշտանայ եթող աշխարհի», ՄԱՄ, Ձ. 737, էջ 201ա—202բ:

* 2. «Պատմություն Հապաշտանայ զնալոյ և գալոյ ճանապարհին ի թուին Քրիստոսի 1618», Կ. Պոլսի Անտոնյան վանքի Մատենադարան, Ձ. 211: (Ըստ Ն. Անասյանի, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 306):

բ) Հրատարակություններ

1. Ա. Ալպոյաճեան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելությունը ի Հաբեշտան ԺԷ (17) դարուն, Փահիրէ, 1946 (ներածական, Պոլսի օրինակի հրատարակությունը) էջ 3—11 (և ուսումնասիրություն, էջ 14—151):

2. Նախորդի վերահրատարակությունը (Հ. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Եր., 1961, էջ 306—311):

3. Երևանի օրինակի հրատարակությունը (նույն տեղում, էջ 301—306):

գ) Քաղցամանություններ

1. Թուսերեն թարգմանություն՝ Путешествие архиепископа Хованеса в Абиссинию (Армянский текст, открытый и подготовленный еп. Капапетом, с русским переводом. Н. Я. Марра и с примечаниями Б. А. Тураева). «Христианский Восток», том 3-ий, вып. 11-ий, (год 3-ий, 1924), ст. 6—16.

դ) Փրականություն

1. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, 5. Գ, Երևան, 1946, էջ 697—698:

2. ՀՄՀ, 5. 6, էջ 562:

3. Ա. Հովհաննիսյան, Գրվածքներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գ. 2, Երևան, 1959, էջ 180—182:

4. Հ. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 171—177:

5. Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, 5. Բ, Եր., 1981, էջ 190—191:

6. А. Саакян. Путевые заметки Овалеса Аревелци и Шахмурада Багишеци (Сборник «Международная конференция по средневековой армянской литературе», Е., 1986, ст. 167).

9. ՄԱՀՏԵՍԻ ՇԱՀՄՈՒՐԱԴ ԲԱԳԻՇԵՑԻ (1683)

ա) Ձեռագրեր

* 1. «Պատմութիւն ֆրանկաց» (անհայտ ձեռագիր՝ ըստ Ալպոյաճեանի, Վանի մոտ գտնված, այդ մասին տե՛ս Ա. Ալպոյաճեան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հաբէշտան ի ժէ դարուն, Գահրէ, 1946, էջ 51—53):

2. «Պատմութիւն Վէրսալիայ բաղաբին ֆրանկաց», ՄԱՄ, Զ. 4618, էջ 173ա—175ա:

բ) Հրատարակւորյուններ

1. Հրատարակութիւն Գ. Պատկանեանի՝ ըստ Գ. Մամիկոնեանի ուղարկած անհայտ ձեռագրի («Արարատ», Քիֆլիս, Ա տարի, 7, 1850, հոկտեմբերի 21, էջ 99—101):

2. Հատվածական հրատ. (Գ. Զարբանաւրեան, Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզուի և մատենագրութեան ի յԱրեւմուտս (ԺԴ—ԺԹ դ.), Վնտ., 1895, էջ 104—105):

3. Հատվածական հրատ. (Խ. Լևոնեանի հրատ. «Բիւզանդիոն» 1903, Բ. 1, 931):

4. Հրատարակութիւն ձեռագրից («Յառաջ», Փարիզ, 7 հոկտեմբերի, 1934, հա. 2619):

5. Հատվածական հրատ. (Ա. Ալպոյաճեան, «Հայ եպիսկոպոսի...», էջ 53—54):

6. Երևանի օրինակի հրատարակութիւնը՝ նախորդ երկու հրատարակութիւնների համեմատությամբ (Հ. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 315—319):

գ) Թարգմանութիւններ

1. Իտալերեն թարգմանութիւն՝ «Описание Версаля в армянской записи 1683 г.» (Известия Российской Академии Истории Матеральной Культуры, том I, № 33, 8 февраля, 1921 года. ст. 391—399. Петербург). Изд. И. А. Орбели.

դ) Կրականութիւն

1. Հր. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բուրարան», հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 469:

2. ՀՄՀ, հ. 1, էջ 187:

3. Ա. Ալպոյաճեան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հաբէշտան ժէ դարուն, Գահրէ, 1946, էջ 52, 58 ևն:

4. Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գ. 2-րդ, Երեւան, 1959, էջ 179—183:

5. Հ. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում, Երեւան, 1961, էջ 171—195:

6. Հ. Անասյան, նպաստ մը հայոց ազատագրական պատմութեան. Մահտեսի Շահմուրատ և Յովհաննէս Քիֆլիսիի («Երկունք» ամսագիր, Փարիզ, Ե տարի, Բ. 6—8):

7. А. Саакян, Путевые заметки Ованеса Аревелци и Шахмурада Багишеци (Сборник «Международная конференция по средневековой армянской литературе», тезисы докладов. Е., 1986, ст. 167).

10. ԱՎԵՏԻՔ ՇԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ (1696—1699)

ա) Ձեռագրեր

1. «Վասն որ կամի ի Հէպէշի երկիրն գնալ, այսպէս է»: (Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, ըստ Ղ. Ալիշանի, «Աշխարհագրութիւն», տե՛ս «Աւետիք Պաղտասարեան ընթերցող Տիգրանակերտցի», «Բաղամվէպ», 1997, սեպտեմբեր, էջ 425):

բ) Հրատարակւորյուններ

1. «Աշխարհագրութիւն» կոչվող ձեռագրից մի հատվածի հրատարակութիւն Ալիշանի կողմից («Բաղամվէպ», 1897, հ. ՄԵ, հոկտեմբեր, էջ 459—463):

գ) Թարգմանութիւններ

* 1. Իտալերեն թարգմանութիւն՝ Un viaggiatore armeno traverso l' Abissinia; per cura del P. L. Alìshan, O. del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Venezia, Tip. Ferrari, 1897. (Dagli Atti dell' R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, Tomo VIII, Serie VII. — 1896—1897. Ղ. Ալիշանի հաղորդած կենսագրականին) (էջ 1220—1223) հաղորդում է բնագիրը՝ «Per chi volesse andare al paese dell. Abissinia» (էջ 1224—1229): Իտալերեն թարգմանութիւնը՝ E. T (eza)-ի (Ըստ Հ. Անասյանի, Հայկ. մատենագիտ., հ. Բ, Երևան, 1976, էջ 1018):

* 2. Армянский памятник 17-го века с данными о географии Абиссинии и северной Африки вообще (Itinerarium Аветика Багдасаряна, чтеца из Тигранакерта).

Печатано с разрешения Совета Императорского Общества Любителей Естественна-
ния, Антропологии и Этнографии. Товарищество типографии А. И. Мамонтова в
Москве. (М., 1898). Այստեղ «Հրատարակված է միայն ուղեգրության թնազրրը, որը կազ-
մում է 6 էջ: Հեղինակի մասին տեղեկություններ չեն տրվում: Թարգմանիչն է՝ Գ. Ա. Խա-
ժատյան» (Հ. Անասյան, «Հայկական մատենագիտություն», հ. Բ, 1976, էջ 1019):

դ) Գրականություն

1. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 342;
2. Ղ. Ալիշան, Աւետիք Պաղտասարեան ընթերցող Տիգրանակերտցի, «Բազմավէպ», 1897, էջ 317—321, 375—380, 423—425);
3. Լ. Խաչիկյան, Հովհաննես Զուղայեցու Հաշվետումարը («Armeniaca»), Վենետիկ, 1969, էջ 245, ծանոթ. 1:
4. Պ. Չորանյան, Նոր նյութեր Ավետիք Տիգրանակերտցու մասին («Երարեր հասարակա-
կան գիտություններ»), 1973, հ. 7, էջ 96—107):
5. Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Բ, 1976, էջ 1014—1023:

11. ԶՈՒԱՐ ԸԻՑԵՐԸԻ ՕՂԻ ՔԱՀԱՆԱ (1712)

ա) Ձեռագրեր

1. «Յորժամ ամէն ինչ կատարեալ եղև...» (Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մա-
տենագրանոմ պահվող հեղինակի ինքնագիր օրինակը, տե՛ս «Բազմավէպ», 1867, մայիս,
էջ 129):

բ) Հրատարակություններ

1. «Ճանապարհորդութիւն Զուար Ճիւրճի օղու քահանայի եւ ուխտ յԵրուսաղէմ, յամի
1711—12» («Բազմավէպ», 1867, մայիս, էջ 129—136, հունիս, էջ 180—181, հուլիս, էջ 202—
209, հոկտեմբեր, էջ 301—307, նոյեմբեր, էջ 328—331, դեկտեմբեր, էջ 370—380; 1868, ապ-
րիլ, էջ 114—119, մայիս, էջ 145—148, օգոստոս, էջ 246—249; 1869, հունիս, էջ 177—185):

դ) Գրականություն

1. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 215:

12. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏՐԱՊԵՂՈՆՑԻ (1762—1763)

ա) Ձեռագրեր

* 1. Հակոբ կաթողիկոսին գրված թղթի հեղինակային ինքնագիրը՝ «Աստուածընտիր և Սըր-
բազան Տեան...» (Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենագրան, տե՛ս «Բազմա-
վէպ», 1857, փետրվար, էջ 42):

2. «Թուղթ ի Հնդկաց կողմանցն ներակ Տրապիզոնցի զՅօհաննէս վարդապետին զոր գրէ
առ շամախեցի զՅակոբ կաթողիկոսին...» (ՄԱՄ, 2. 618, էջ 82ա—86բ):

բ) Հրատարակություններ

1. Ազգային ճանապարհորդ մը. Տէրմանուկեան Յովհաննէս եպիսկոպոս (Վենետիկի օրի-
նակաց հրատարակություն, «Բազմավէպ», 1857, փետրվար, էջ 42—46):

2. Նույնի վերահրատարակությունը («Արկածք Յովհաննու վարդապետի», «Բազմավէպ»,
հոկտեմբեր-նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1883, էջ 341—345):

3. Հովհաննեսի մեկ այլ նամակը՝ գրված 1770-ին, Պոլսում և ուղարկված Տեր Ղազարին
(«Թուղթ ազգային ճանապարհորդի մը», «Բազմավէպ», 1884, ապրիլ-մայիս-յունիս, էջ 116—
117):

դ) Գրականություն

1. Աւետիք Կարբեցի Մաղիկյան. Ստորագրութիւն ճանապարհորդութեանց (1835—36), տը-
պագրության պատրաստեցին Ռ. Արրահամյանը և Փ. Անթրայանը, «Բանբեր մատենագրանի»,
1969, 9, էջ 347:

13. ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՐՈՒՔԻՆԵԱՆ ԵՎ

14. ԽԱԶԻԿ ՄԱՏՈՒՐ ԶԱՐԻՑԵԱՆ (1794)

բ) Հրատարակություններ

1. Պետրոս Հարութիւնեան, Սրբակրօն Տէր Յարութիւն Մմաւօնեան («Ազգարար», 1794,
նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 126—130):

2. «Յատոր» գրոյ միոյ գրեալ ի Պարոն Խաչիկ Սաստր Ջարիֆեանէն...» («Ազգարար»,
1794, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 131—132):

15. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՎՄԱՃԱՆ (1764—66 և 1769)

ա) Ձեռագրեր

* 1. «Ինքնակենսագրութիւն» (Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան): (Ըստ Ծ. Փեչիկյանի, «Բազմավէպ», 1937, յունիս-սեպտեմբեր, էջ 138):

բ) Հրատարակութիւններ

1. «Հ. Յովհաննէս Քովմաճանի ուղեւորութիւն յԹովպիա» (Վերոհիշյալ ձեռագրից հրատարակել է Ծ. Փեչիկյանը, «Բազմավէպ», 1937, հունիս-սեպտեմբեր, էջ 142—155, դեկտեմբեր, էջ 315—323):

2. «Ուղեգրութիւն Հ. Յովհաննէս Քովմաճանի ի Վերսալլ» (նույն ձեռագրից հրատարակել է Ծ. Փեչիկյանը, «Բազմավէպ», 1941, յունուար-դեկտեմբեր, էջ 46—53):

գ) Քարգմանութիւններ

1. Անգլերէն՝ The Visit to Ethiopia of Yohannes Tovmacean an Armenian jeweller in 1764—1766. Ed. and unnotated by Richard Pankhurst. 79—104 pp. (trans. Nersesian Vrej, Journal of Ethiopian Studies, 1982).

2. Իտալերէն՝ Ованес Товмаджиян (1749—1781), «История на Ованес Товмаджиян, който тридесет години обикаля Европа, Азия, Индия, Африка и Етиопия» («Арменски пътеписи за Балканите, 17—19 в.», съставителство, превод от древноарменски и коментар Акоп Орманджиян, София, 1984, ст. 45—59).

3. Աշխարհարար՝ «Ոսկեփորիկ», Երևան, 1998, կազմ. Ա. Մաղոյանը և Վ. Ներսիսյանը (Քարգմ. Ա. Մաղոյանի):

դ) Գրականութիւն

1. Հ. Եղիա Փեչիկեան, Հ. Յովհաննէս Քովմաճանի ուղեւորութիւն ի յԹովպիա, («Բազմավէպ», 1937, յունիս-սեպտեմբեր, էջ 138—140):

2. Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հ. Բ, Երևան, 1981, էջ 194—195:

16. ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ (1784)

ա) Ձեռագրեր

* 1. Հեղինակի ինքնագիր հիշատակարանը՝ «Պատմութիւն իւրոյ ժամանակի Գրիգոր Պատմաճանի, Պատրիարքին Կոստանդնուպօլսոյ, 1764—1773» (Պոլսի Անտոնյան միաբանության մատենադարան, Ձ. 39, 10): («Ձեռագիրս այդ խորագրով եւ 39 թուահամարի տակ պարութայի մը մէջ կգտնուի եւ իր կարգին 10 թիւը կկրէ», «Յիշատակարան Պատմաճանի Գրիգոր պատրիարքի», «Բանասէր», Պարիս, 1908, էջ 6, ժան. 1):

բ) Հրատարակութիւններ

1. Յիշատակարան Պատմաճանի Գրիգոր պատրիարքի, («Բանասէր», Պարիս, 1908):

2. «Յիշատակարան Պատմաճանի Գրիգոր պատրիարքի», հրատարակեց Բարզէն Մ. Վ. Կիւլէսէրեան ի Դպրեմանոց (արտատպված «Բանասէր» հանդէսէն), Պարիս, 1908 (էջ 34—38-ը ուղեգրական բնույթ է կրում):

գ) Գրականութիւն

1. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Եր., 1942, էջ 631—632:

2. ՀԱՀ, հ. 3, էջ 214:

3. Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հ. Ա, Եր., 1973, էջ 258: